

TIPURI RARE DE CRUCIULIȚE MEDIEVALE

DE

VICTOR SPINEI și RUXANDRA MAXIM-ALAIBA

Examinarea circulației pieselor de cult în evul mediu este de natură să ofere indicii prețioase atât pentru viața confesională, cât și pentru raporturile comerciale. Pentru spațiul carpato-nis-trian cercetările de până acum au furnizat în acest sens date revelatoare pentru primele secole ale mileniului al II-lea, cu atât mai utile cu cât mărturiile izvoarelor scrise sînt de regulă sărăcăcioase și ambigue și nu pot contura o viziune limpede asupra unor fenomene istorice importante. În ultimele două decenii s-a reușit să se pună în valoare numeroase descoperiri de cruciulițe pectorale, produse de meșteșugari bizantini și ruși, făcîndu-se precizări asupra tipologiei, datării și locului lor de proveniență¹, fără ca deocamdată să se poată elucida însă toate aspectele legate de răspîndirea și semnificația prezenței lor în mediul românesc est-carpatic. Acest deziderat are șansa de a se materializa numai în măsura în care se dispune de un material arheologic abundent, analizat din perspective diverse.

În congruență cu această aserțiune, considerăm binevenită prezentarea citorva piese de cult inedite, provenind din mai multe localități din Moldova, de categorii pînă în prezent nesemnificate în spațiul românesc. Obiectele avute în vedere constituie rodul unor descoperiri cu caracter întâmplător, făcute în zona Birladului, la Fundu Herței și la Grumezoaia, sau sînt moșteniri de familie. Date asupra condițiilor de descoperire nu ne-au parvenit din păcate, astfel că nu sîntem în măsură să oferim detalii asupra mediului arheologic din care au fost recuperate. Nu știm prin urmare dacă respectivele piese provin din așezări ori necropole sau dacă reprezintă obiecte izolate; ceea ce limitează posibilitatea de a fi riguros încadrate din punct de vedere cronologic și impune reticențe și pentru concluziile mai largi de ordin istoric.

1. *Cruciulița din zona Birladului* (jud. Vaslui), (fig. 2/2=3/2), aparținînd categoriei encolpioanelor, a intrat în colecția Muzeului „Vasile Pârvan” din Birlad în anul 1961, fără să i se consenmeze locul și condițiile de descoperire². Din ea s-a păstrat numai o jumătate, și anume reversul. A fost turnată în bronz, avînd lungimea de 10,3 cm, lățimea de 6,9 cm și grosimea maximă de 0,5 cm. Extremitățile brațelor sînt rotunjite, cele verticale fiind prevăzute cu câte o urechiușă de prindere cu cealaltă jumătate a encolpionului. Toate brațele dispun, aproximativ la mijlocul lor, de două protuberanțe simetrice. În partea centrală a cruciuliței și pe brațul inferior, care este mai lung decît celelalte trei, a fost redată în relief imaginea Maicii Domnului cu Pruncul în mina stîngă, desemnată în iconografia bizantină cu denumirea de *Panagia Hodigetria*. Sf. Maria poartă o tunică lungă pînă la pămînt, căzînd în falduri. La extremitățile brațelor superioare sînt reprezentate tot în relief capetele a trei sfinți. Expresia fețelor le este foarte vag conturată, la fel ca și la imaginile centrale, distingîndu-se doar ochii, nasul și, uneori, gura.

Din punct de vedere tipologic, piesa din zona Birladului se apropie destul de mult în ceea ce privește forma, dimensiunile și iconografia de cruciulițele duble-relieviar vechi-rusești de tip A (fig. 2/3; 3/3,4), datate din a doua jumătate a secolului al XI-lea și pînă în primele decenii ale secolului al XIII-lea, probabil pînă la marea invazie mongolă din 1237—1240. Judecînd după frecvența și gruparea descoperirilor, centrele lor de producere se găseau în cnezatele de Kiev și Halici—Volînia. Pentru cele mai multe din piesele semnificate pînă în prezent nu s-a precizat stratul arhe-

¹ V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p. 277—292; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult din secolele XII — XIII pe teritoriul Moldovei*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LI, 1975, 1—2, p. 77—82; V. Spinei și G. Coroliuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII — XIII*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 319—330; V. Spinei și

P. Șadurschi, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și câteva observații pe marginea lor*, în *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 182—190; R. Maxim-Alaiba, *Un encolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui*, în *ArhMold*, XIII, 1990, p. 161—164.

² Nr. inv. A-7952. Piesa ne-a fost pusă la dispoziție spre publicare grație amabilității doamnei Eugenia Păpușoi de la Muzeul birlădean.

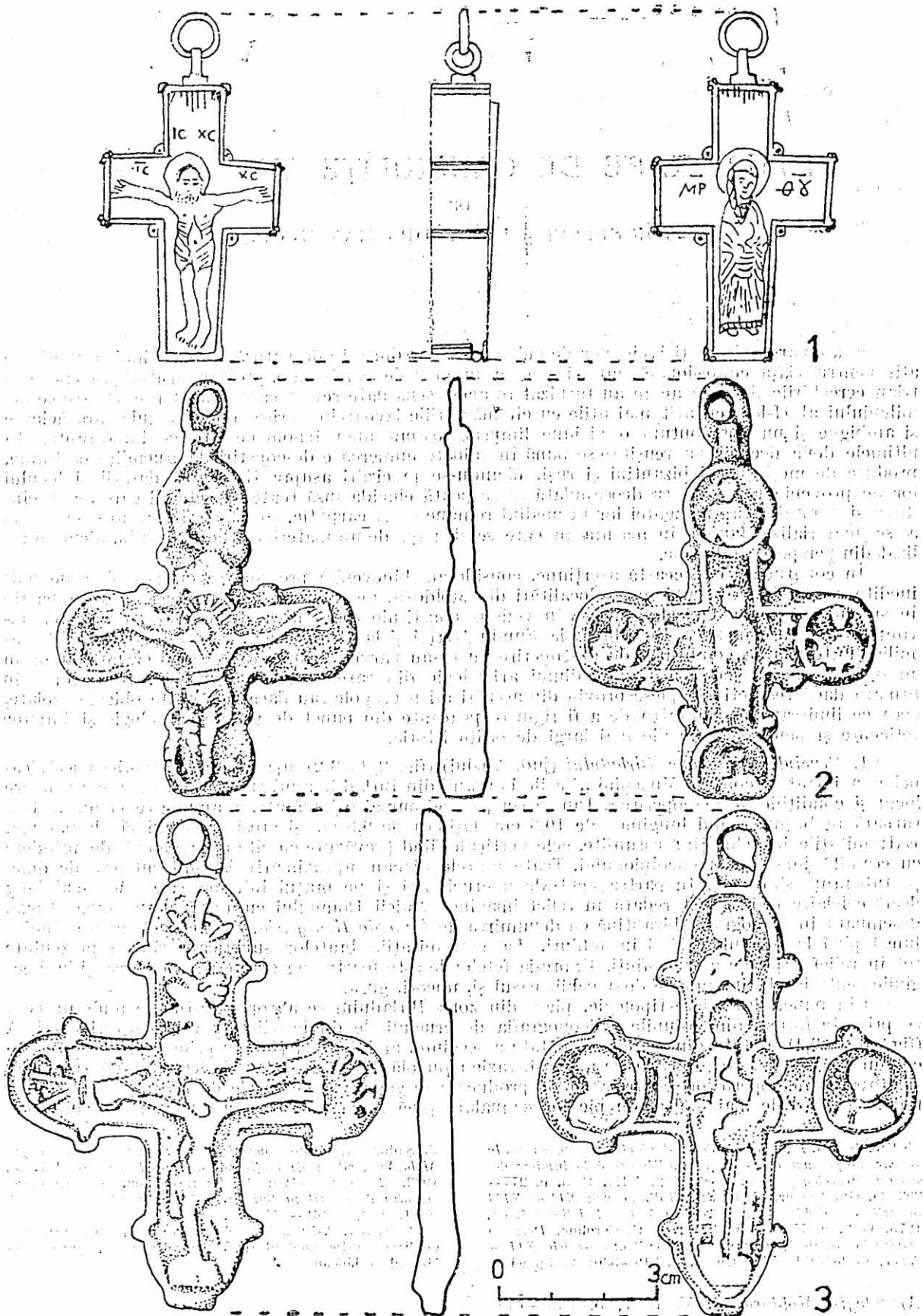

Fig. 1. Cruciuliță — encolpion de argint din patrimoniul familiei Kogălniceanu (1) și cruciulițe de bronz descoperite la Gru^o mezoala (2) și Fundu Herței (3).

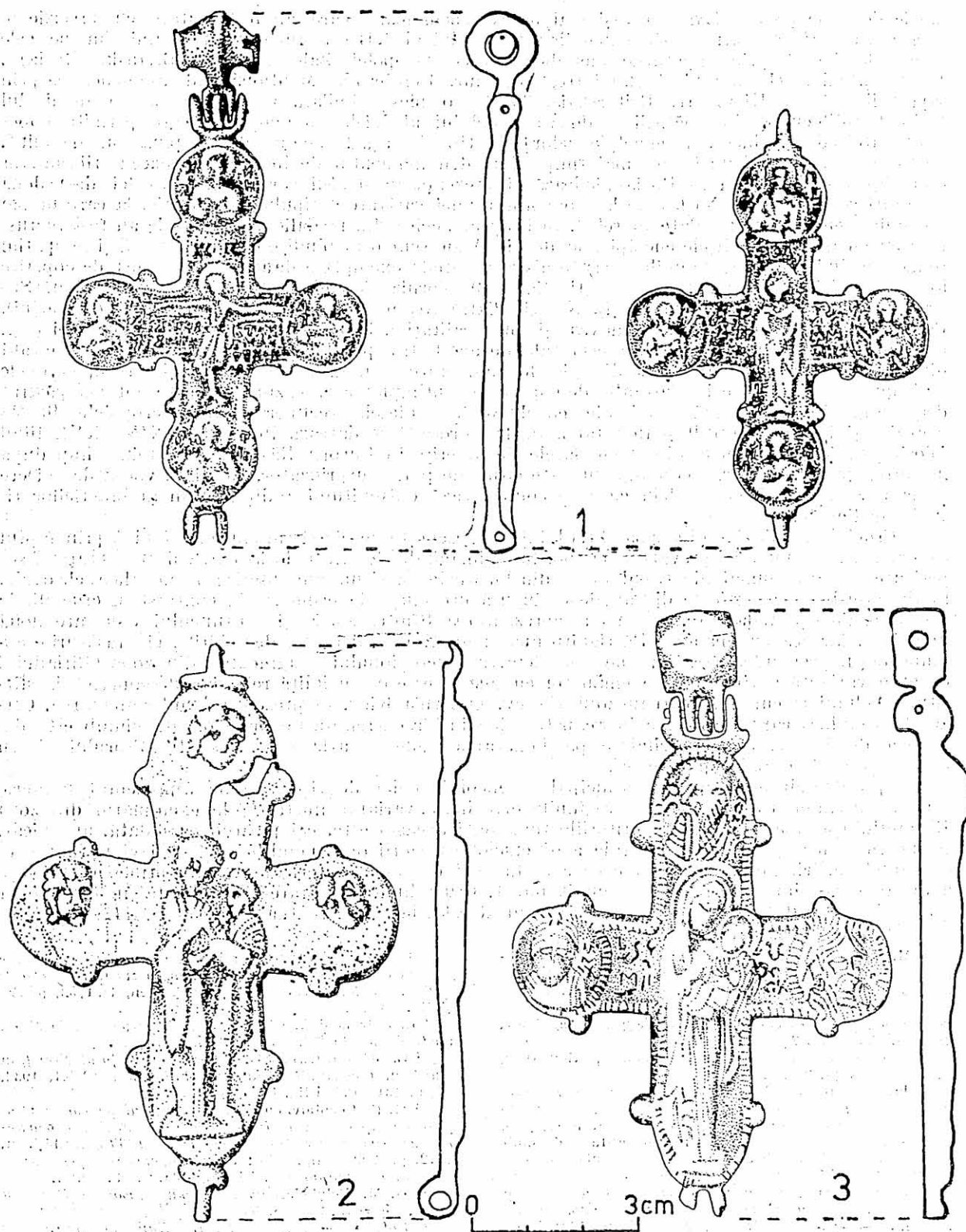

Fig. 2. Cruciuile-encolpion de bronz descoperite la Cindești (1), în zona Bîrladului (2) și la Brăești (3).

ologie de unde provin. Există totuși mai multe encolpioane care au fost datate cu precizie în perioada anterioară pătrunderii mongolilor, în secolul al XII-lea. Între acestea amintim pe cele scoase la iveală prin săpăturile metodice de la Iaropolci Zalesk (reg. Briansk, Rusia)³, Kiev — „Podol” (Ucraina)⁴ și Raiki (reg. Jitomir, Ucraina)⁵. Menționăm, de asemenea, că prin săpăturile de la Kiev, str. Reitarskaia, 36—38, o piesă similară a fost semnalată în nivelul atribuit mijlocului și jumătății a doua a secolului al XI-lea, descoperire care permite coborîrea datei de producere a encolpioanelor de tip A față de aceea admisă pînă nu demult⁶. În favoarea adoptării unei date mai timpurii pentru momentul de început al executării acestor cruciulițe duble-relicviar în Rusia pledează și prezența în stratul corespunzător celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea de la Novgorod a unei variante a tipului de discuție, la care numai imaginile centrale erau redată în relief, în timp ce acelea din medalioanele laterale au fost încrustate cu email⁷. Cruciulițele-encolpioane de tip A au avut o răspîndire destul de largă și în spațiul românesc, îndeosebi în regiunile carpato-nistriene, unde exemplare de acest fel au fost descoperite la Botoșani, Brăești (fig. 2/3), Ibănești (fig. 3/3), Vorniceni (jud. Botoșani), Brădățel (jud. Suceava), Belcești (fig. 3/4) (jud. Iași), Netezi, Piatra Neamț (jud. Neamț), Codăești (jud. Vaslui), Soroca (raionul Soroca, Rep. Moldova) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți, Ucraina)⁸. O cruciuliță pectorală de acest tip provine dintr-o localitate neprecizată din Transilvania⁹. Numai cîteva din piesele enumerate s-au găsit în așezări și necropole, cele mai numeroase fiind cele datorate descoperirilor întâmplătoare, cazuri în care nu s-a păstrat decît una din cele două părți ale encolpionului. Piese recuperate în necropolele de la Netezi¹⁰ și Piatra Neamț¹¹ și în cetatea de la Soroca¹² se datează în secolele XIV—XVI, fiind folosite, la fel ca și unele din exemplarele descoperite în Europa Răsăriteană¹³, mult timp după încetarea producerii lor. Acest fapt nu este cîtusi de puțin surprinzător, dat fiind vorba de obiecte de cult, a căror utilizare îndelungată se conformează obișnuitului tradiționalism al practicilor rituale medievale.

Cruciulița relicviar din zona Birladului se deosebește de piesele inserate în tipul A prin faptul că marginea sa nu este prevăzută cu bordură, imaginile de sfinți de la extremitatea brațelor superioare constau numai din capul nu și din busturile lor și nu sînt înscrise în medalioanele ovale, în timp ce brațele verticale dispun de o singură urechiușă de prindere, în contrast cu cruciulițele pectorale de tip A, la care partea cu reprezentarea Sfintei Maria și a Pruncului Iisus are două urechiușe, iar cea cu imaginea Răstignirii una singură. Faptul că nu deosebim, ci trăsăturile comune dețin preponderența, impune considerarea encolpionului fragmentar din zona Birladului drept o variantă a tipului A. Asemănător cu acesta este o cruciuliță relicviar descoperită la sfîrșitul secolului trecut la Pecari (uezdul Kanev, gubernia Kiev, în prezent raionul Kanev, reg. Cerkassk, Ucraina) căreia îi lipsesc doar capetele de sfinți la extremitățile brațelor, în schimb este dotată cu două urechiușe de prindere pe jumătatea unde se află imaginea Mîntuitorului și cu una singură pe cealaltă jumătate¹⁴.

Spre deosebire de grupul principal al encolpioanelor de tip A, bine reprezentat numeric atît în cnezatele rusești cît și în regiunile învecinate, varianta ilustrată de exemplarul din zona Birladului este foarte rară. În teritoriile românești aceasta este, cel puțin deocamdată, un unicat. Avînd în vedere și evoluția generală a diverselor categorii de cruciulițe duble-relicviar produse în cnezatele Rusiei, putem presupune că această variantă este posterioară tipului principal, pe care a încercat să-l imite pînă la un anumit punct. Cruciulițele încadrate în varianta în discuție ar putea fi datate după opinia noastră în secolul al XIII-lea sau eventual în secolele XIII—XIV.

³ M. S. Sedova, *Ювелирные изделия из Ярополя Залесского*, în *КС*, 129, 1972, p. 74 și fig. 23/18; eadem, *Ярополь Залесский*, Moscova, 1978, p. 117 și pl. 12/10.

⁴ V. N. Zocenko, *Об одном типе древнерусских энколпионов*, în *Древности Среднего Поднепровья*, Kiev, 1981, p. 124 și fig. 2.

⁵ V. K. Gončarov, *Райковецкое городище*, Kiev, 1950, p. 112—113 și pl. 22/1,3.

⁶ Ja. E. Borovskij, M. Sagaždak, *Археологические исследования верхнего Киева в 1978—1982 гг.*, în *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.*, Kiev, 1985, p. 40 și fig. 4/3. Această datare mai coborîta a dobindit deja asentimentul specialiștilor. Cf. V. N. Zocenko, *op. cit.*, p. 123—124; V. G. Rucko, *Древнейшие типы киевских энколпионов*, în *Тезисы докладов советской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.)*, Moscova, 1985, p. 162; idem, *Створка креста-энколпиона из Грабцева*, în *КС*, 198, 1989, p. 99.

⁷ M. V. Sedova, *Ювелирные изделия древнего Ногорода (X—XV вв.)*, în *МИА*, 65, 1959, p. 235 și fig. 4/13.

⁸ V. Spinei și C. Corolliuc, *op. cit.*, p. 321.

⁹ M. von Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden*, în *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, Baden-Baden, II, 1953, p. 229 și fig. 73 a,c.

¹⁰ L. Bătrina și A. Bătrina, *Reședința feudală de la Netezi (Jud. Neamț)*, în *SCIVA*, 36, 1985, 4, fig. 7.

¹¹ C. Mătasă, *Cercelări din preistoria județului Neamț*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXXI, 1938, 97, p. 131—132 și fig. 81.

¹² G. F. Sebotarenko, *Археологические раскопки в Сорочской крепости в 1978—1969 гг.*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1968—1969 гг.*, Chișinău, 1972, p. 222 și fig. 13 e; idem, *Сорокская крепость — памятник старины*, Chișinău, 1984, p. 33, fig. 4.

¹³ D. M. Poluboiarinoва, *Русские люди в Золотой Орде*, Moscova, 1978, p. 55—59.

¹⁴ *Собрание Б. П. и В. Н. Хапенко. Древности русские. Кресты и образки*, Kiev, 1899, p. 16 și pl. IV, 69/70; N. I. Petrov, *Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Императорской Киевской Духовной Академии*, IV—V, Kiev, 1915, p. 29 și pl. XVI, 10.

2. *Cruciulița de la Fundu Herței* (com. Cristinești, jud. Botoșani) (fig. 1/3) a fost găsită în anul 1947 în vatra satului de un localnic, de unde a ajuns în colecția lui Summer Chițu din Botoșani, care în 1977, ne-a permis studierea ei. Aceasta a mai fost menționată în literatura de specialitate¹⁵, fără însă să fi fost reprodușă, descrisă și analizată în amănunțime. Ea nu poate fi pusă în legătură cu așezarea fortificată de la punctul „La Redută”¹⁶, care nu mai era de cîteva secole în folosință în momentul utilizării piesei în discuție. Cruciulița era realizată din bronz, fiind turnată într-o matriță bivalvă, făcută probabil din lut. Neavînd ambiții de a fi original, meșteșugarul nu s-a ostenit să modeleze singur în negativ motivele în lutul moale, ci a imprimat în acesta două piese din metal deja finite, aflate la dispoziția lui. Lungimea sa, calculată împreună cu urechiușa de prindere, este de 9,4 cm, lățimea de 6,9 cm, iar grosimea maximă de 0,7 — 0,8 cm. Capetele cruciuliței sînt rotunjite, iar spre mijlocul brațelor apar cîte două protuberanțe dispuse simetric.

Pe avers este redată în relief imaginea lui Iisus Christos răstignit, înveșmîntat într-un șorț scurt, cu picioarele sprijinite pe un *suppedaneum*. Deasupra capului Său se distinge conturul nimbului și al unei cruce mici, pe care este posibil a se fi încercat să se redea un porumbel, simbolul Sfintului Duh. În schimb, conturul crucii pe care a fost țintuit nu a fost schițat. Pe revers, în plan central, este figurată imaginea Maicii Domnului cu Pruncul susținut în mîna stîngă. Numai Pruncul Iisus poartă nimb. Veșmîntul Sf. Maria constă dintr-o tunică lungă cu falduri. Figurile centrale sînt inconjurată de trei mici medalioane cu busturi de sfinți, plasate pe brațul superior și pe acelea laterale ale cruciuliței. Trăsăturile chipurilor lor, de altfel ca și acelea ale Sf. Maria și Mîntuitorului — de pe ambele părți —, nu sînt redată.

Ca model pentru scenele de pe cele două părți ale cruciuliței s-a apelat la piese diferite, ambele realizate în enezatele rusești. Imaginea Răstignirii de pe avers a fost reprodușă, după toate probabilitățile, după cruciulițe pectorale aflate în circulație în secolele XIII — XV. În schimb, imaginea Maicii Domnului și a Pruncului sînt de pe revers a fost imprumutată de pe encolpioanele de tip A (fig. 2/3; 3/4), produse, așa cum arătăm, începînd din a doua jumătate a secolului al XI-lea și pînă în prima parte a secolului al XIII-lea și larg răspîndite în enezatele Rusiei și în arealul înconjurător¹⁷. Pentru realizarea piesei de la Fundu Herței meșteșugarul nu a dispus de un encolpion complet de tip A, ci numai de o jumătate din el — cea de pe revers —, căci altfel nu ne-am explica de ce a apelat pentru avers la un alt model, rezultînd prin aceasta un exemplar hibrid. Modelele de care a beneficiat se aflau într-un grad avansat de uzură, ceea ce explică imaginile puțin clare de pe cruciulița de la Fundu Herței. Aceasta a fost realizată probabil prin secolele XIV — XV.

3. *Cruciulița de la Grumezoaia* (com. Dimitrie Cantemir, fost Hurdugi, jud. Vaslui) (fig. 1/2 = 3/1 a — b) a fost descoperită în perimetrul satului în urmă cu circa zece ani și donată muzeiului școlar din localitate, organizat prin eforturile profesoarei Tasia Andronic, căreia îi datorăm și semnarea piesei. Aceasta a fost turnată în bronz într-un tipar bivalv, avînd lungimea de 7,7 cm, lățimea de 5,6 cm și grosimea maximă de 0,9 cm. Extremitățile brațelor cruciuliței sînt rotunjite, cel inferior prezentînd însă o neregularitate datorată unei deficiențe de turnare. Pentru realizarea negativului de pe tipar meșterul a recurs, ca și în cazul cruciuliței de la Fundu Herței, la piese mai vechi, pe care le-a imprimat în lut. Similitudinea de executare cu exemplarul de la Fundu Herței se menține și în faptul că meșterul nu a folosit ca model un singur obiect de cult, ci două diferite. La mijlocul brațelor, a căror lungime este aproximativ egală, sînt dispuse simetric cîte două mici protuberanțe. Pe marginea cruciuliței se reliefează o bordură subțire, mai îngrijit conturată fiind cea de pe revers.

Pe avers apare scena Răstignirii, Iisus Christos fiind redat într-un șorț scurt pînă aproape de genunchi. În jurul capului are un nimb cu raze, iar deasupra o cruce mică, modelată imprecis. *Suppedaneum*-ul pe care își sprijină picioarele nu este decît foarte puțin vizibil din cauza carenței de turnare amintite. Pe brațul superior al cruciuliței ar fi trebuit să fi fost figurată o imagine, dar ea nu se poate desluși din cauza stării precare a tiparului. Pe revers, în zona centrală, este reprezentată Sf. Fecioară înveșmîntată într-o pelerină lungă, inconjurată de patru medalioane cu busturi de sfinți. Cei de pe brațele orizontale ale cruciuliței au un antebraț ridicat. Deasupra capului Sf. Maria și lateral se distinge conturul puțin clar al cîtorva litere.

Drept model pentru aversul piesei a servit probabil un encolpion produs prin secolele XIII — XV. Cruciulițe pectorale în mare parte asemănătoare cu aversul aceleia de la Grumezoaia au fost descoperite la Starița¹⁸, în apropiere de Tver, provenind din nivelul corespunzător secolelor

¹⁵ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, București, 1976, p. 51 (unde se specifică eronat că ar proveni probabil din Botoșani — cartierul Popăuți și că ar aparține categoriei encolpioanelor); V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 109.

¹⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herței (jud. Botoșani)*, Iași, 1987.

¹⁷ V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319 și urm.; V. N. Zocenko, *op. cit.*, p. 113—124.

¹⁸ N. N. Voronin, *Памятники в Смарыше*, în *КС*, XXXVIII, 1951, p. 43 și fig. 20/1.

XIV — XV, la Verbița¹⁹, în Kamenet-Podolsk, unde predomină descoperirile din secolele XII — XIII, și alte locuri din Rusia²⁰.

Determinarea modelului reversului prezintă mult mai puține dificultăți, acesta constând din reversul cruciulițelor duble-relicviar rusești de tip B (fig. 2/1). Astfel de obiecte de cult au fost produse în atelierele kievene în perioada imediat anterioară devastării metropolei de pe Nipru de armatele mongole comandate de Batu-han în decembrie 1240. La Kiev au fost descoperite nu numai un număr considerabil de encolpioane de tip B, ci chiar și forme de turnat, ceea ce nu

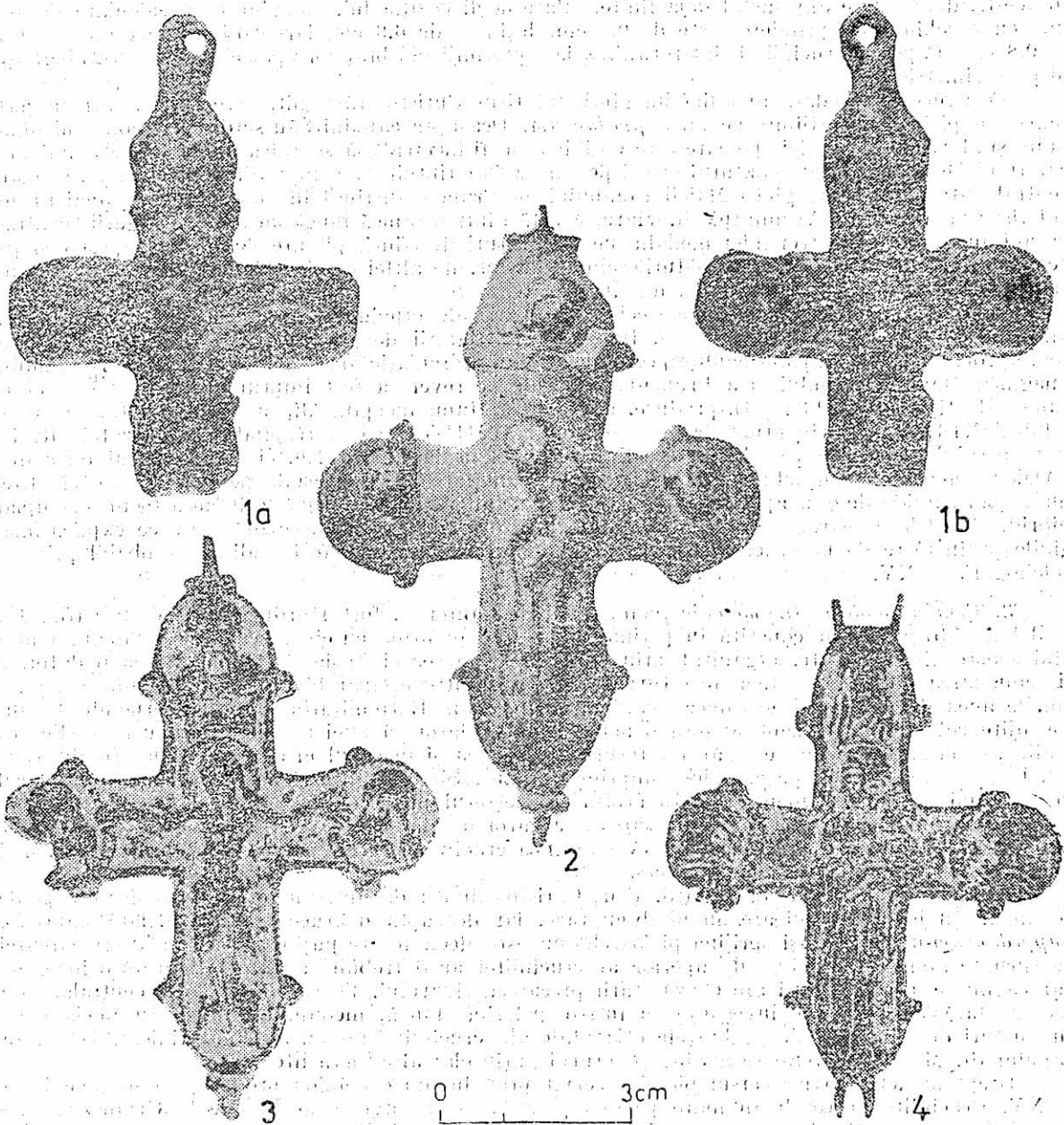

Fig. 3. Cruciulițe de bronz provenind de la Grumezoaia (1 a— b), din zona Birladului (2), de la Ibănești (3) și Belecești (4).

¹⁹ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, în *Materiały wczesnośredniowieczne*, V, 1960, p. 240 și pl. XX, 16.

²⁰ *Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Отд. VII, XI*, Москва, 1908, p. 194 și fig. 180.

lasă nici un dubiu în privința locului unde se executau²¹. În afară de teritoriile cnezatelor rusești, cruciulițele, encolpioane de tip B au fost semnalate în teritoriile învecinate, atât de la est, cât și de la vest și sud-vest. În regiunile carpato-nistriene astfel de piese provin de la Bitca Doamnei-Piatra Neamț; Cindești (fig. 2/1) (jud. Neamț); Trifești (jud. Iași) și din localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți)²². Într-un număr mai redus ele au fost răspândite și la sud de Dunăre, în Dobrogea (Isaceea, jud. Tulcea²³, și Păcuiul lui Soare, jud. Constanța²⁴) și Bulgaria²⁵. Ca și alte categorii de obiecte de cult, encolpioanele de tip B s-au folosit și după producerea lor, fapt ilustrat, între altele, prin prezența unor astfel de piese în orizonturile arheologice din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din secolul următor de la Trifești²⁶, din unele centre din bazinul Volgăi²⁷ etc.

Meșterul care a executat piesa găsită la Grumezoaia s-a folosit pentru a-i confecționa tiparul — la fel cum s-a procedat și în cazul exemplarului de la Fundu Herței — de două cruciulițe produse în perioade diferite; în mare parte uzate din cauza purtării îndelungate. Piesa de la Grumezoaia a fost realizată probabil prin secolele XIV — XV. Întrucât până în prezent cruciulițele hibride de tipul discutat mai sus sînt foarte rare și nu au fost recuperate din complexe arheologice închise, datarea lor exactă comportă dificultăți, astfel că propunerile avansate vor trebui considerate provizorii.

Locul lor de realizare nu poate nici el să fie determinat cu precizie. Dat fiind faptul că și după marea invazie mongolă și crearea Hoardei de Aur, cu toată lovitura înregistrată de meșteșugurile din ținuturile rusești, s-a continuat producerea obiectelor de cult; opinia potrivit căreia piesele prezentate mai sus ar proveni din aceste zone are șansele să fie cea mai credibilă, cu atât mai mult cu cât ele reiau vechi prototipuri din arta „minoră” rusă. Cu toate acestea, până cînd descoperirile ulterioare nu vor oferi sugestii suplimentare, nu poate fi ignorată nici ipoteza executării lor de către meșteșugarii din regiunile românești; pe baza exemplarelor din Rusia; aflate constant în circulație îndeosebi la est de Carpații Orientali.

4. *Cruciulița encolpion* din tablă subțire de argint, aflată în posesia familiei Kogălniceanu (fig. 1/1), a fost achiziționată în anul 1986 de Muzeul de Istorie din Vaslui, unde se păstrează în prezent²⁸. Potrivit mărturiei unor membri ai familiei, în secolul trecut piesa ar fi aparținut mamei celui mai ilustru reprezentant al ei; marele istoric și om politic Mihail Kogălniceanu (1817 — 1891), dar nu se știe de unde și de la cine a procurat-o. Piesa are formă de cruce latină; cele trei brațe superioare fiind aproximativ egale; iar cel inferior mai lung decît celelalte. Deasupra brațului superior cruciulița este prevăzută cu o urechiușă, de care era prins un inel circular mobil; cu diametrul de 0,8 — 0,9 cm, prin intermediul căruia se agăța la gîtul purtătorului cu un șnur sau un lănișor. Împreună cu urechiușa fixă, ea are lungimea de 6,0 cm; lățimea este de 3,5 cm, iar grosimea de 1,0 — 1,1 cm. Interiorul cruciuliței relieviar adăpostea o cruciuliță mică de lemn. Decorarea piesei metalice s-a realizat prin incizare cu linii subțiri, puțin adînci. Pe avers este figurată scena Răstignirii. Mintuitorul este înfățișat cu barbă și nimb, fiind înveșmîntat sumar cu un șorț în jurul coapselor. I se disting trăsăturile feței și coastele. Obișnuita inscripție IC XC, prescurtare de la Ἰησοῦς Χριστός, apare în două rînduri, o dată deasupra capului Mintuitorului și a doua oară deasupra brațelor Sale. Pe revers a fost reprezentată Sf. Fecioară, purtînd nimb și broboadă, îmbrăcată într-o tunică lungă, de sub care se zăresc vîrfurile încălțămîntei. Este flancată de inscripția MP ΘY, prescurtată de la Μητηρ Θεοῦ.

Encolpioane de argint aproximativ de aceeași formă, dar cu imagini în parte diferite, s-au aflat în circulație atât în Moldova (Colecția Muzeului de artă religioasă a mănăstirii Putna)²⁹ cît și în Rusia (fosta colecție a Muzeului Bisericesc-Arheologic din Kiev)³⁰. În general piesele mici de cult din perioada medievală tîrzie și din epoca modernă au captat în măsură relativ redusă interesul specialiștilor, astfel că, aparent paradoxal, ele sînt mai puțin cunoscute în literatura arheologică decît cele timpurii și prin urmare mai greu de datat. Asemenea dificultăți sînt recla-

²¹ V. E. Kozlovskaja, *Славянские курганы и египетская, как исторический источник*, în *Сборник Археологического Музея. Высшие Женские Курсы в Киеве*, I, red. V. E. Danilevič, Kiev, 1914, pl. I, 4, 5; B. Dab-Kallnowska, *Enkolpten aus Kiev aus der Zeit des Mongolensturms*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 28, 1977, p. 261—262 și fig. 1.

²² V. Spinei, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241*, în *MemAntiq*, VI — VIII (1974 — 1976), 1981, p. 141—143; idem, *Moldova...*, p. 109—110.

²³ I. Barnea, *Artă creștină în România*, 2, *Secolele VII — XIII*, București, 1981, p. 152—153; Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Notă descoperiri arheologice la Isaceea*, în *SCIYA*, 38, 1987, 3, p. 282.

²⁴ P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, III, 1970, fig. 4/2; P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II,

Așezarea medievală (secolele XII — XV), București, 1977, p. 131, 133 și fig. 102/3.

²⁵ L. Dončeva-Petkova, *Кръстове-енколпиони във Варненския Музей*, în *Известия на Народния Музей Варна*, 19 (34), 1983, p. 122—123 și pl. V, 2.

²⁶ I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești — Iași*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 737—738 și fig. 5. Pentru datarea necropolei de la Trifești, cf. V. Spinei, *Săpăturile de la Trifești (jud. Iași)*, în *Materiale*, 1986, p. 242.

²⁷ A. E. Allichova, *Русский носилок XIII—XIV веков у села Березовка*, în *MIA*, 80, 1960, p. 200 și fig. 3/1; M. D. Polubolarinova, *op. cit.*, p. 110—111 și fig. 36—37.

²⁸ Nr. inv. 1341/1985.

²⁹ Piesa ne-a fost încredințată pentru studiu în 1978.

³⁰ N. I. Petrov, *op. cit.*, p. 47 și pl. XXVI, 10.

mate și în cazul encolpionului discutat, a cărui încadrare cronologică nu se poate face decât într-un mod larg. Analgeile cu imaginile de pe alte obiecte rituale par să indice că producerea lui a avut loc prin secolele XVI — XVIII. Problematică rămâne și originea sa, neexistând, cel puțin momentan, argumente irecuzabile spre a opta pentru ideea realizării sale în mediul românesc — unde atelierile de argintari erau destul de numeroase³¹ — sau pentru a-l considera, la fel ca pe unele icoane și obiecte liturgice, drept un produs al schimburilor comerciale cu teritoriile rusești.

Chiar dacă, din cauza neconsemnării condițiilor de descoperire și a numărului foarte redus al exemplarelor analoge, în legătură cu producerea, originea, circulația și cronologia pieselor prezentate persistă numeroase semne de întrebare greu elucidabile în actualul stadiu al cercetărilor, publicarea acestora o socotim oportună, dat fiind caracterul lor inedit în regiunile românești. Analiza lor tipologică comparativă a fost de natură să sugereze anumite concluzii preliminare, care se cer însă verificate și completate când se va beneficia de un stadiu mai avansat al investigațiilor.

TYPES RARES DE PETITES CROIX MÉDIÉVALES

RÉSUMÉ

Les données révélatrices pour la vie confessionnelle et les rapports commerciaux offerts par l'examen de la circulation des objets religieux justifient la présentation de nouvelles petites croix inédites provenant de plusieurs localités de la Moldavie. Les pièces que l'on a en vue constituent le résultat de certaines découvertes à caractère fortuit, faites dans la zone de Birlad, à Fundu Herței et à Grumezoaia, ou bien ce sont des héritages de famille. Du fait que l'on ne nous a pas fait parvenir des informations concernant les conditions des découvertes, on ne peut pas donner des détails sur le milieu archéologique d'où elles ont été récupérées.

1. La petite croix découverte dans la zone de Birlad (dép. de Vaslui) (fig. 2/2 = 3/2) est en bronze et appartient à la catégorie des encolpions. L'on en a gardé seulement une moitié — plus précisément le revers — sur lequel il y a la représentation en relief de l'image de Mère de Dieu avec l'Enfant Jésus, entourée des têtes de trois saints. La pièce représente une variante des croix doubles-reliquaires russes de type A (fig. 2/3; 3/3,4), datées de la seconde moitié du XIe siècle et jusqu'aux premières décennies du XIIIe siècle et répandues non seulement dans les knésats de Kiev et de Halitch-Wolhynia, mais aussi dans les régions roumaines et dans d'autres territoires, où leur usage s'est prolongé même après l'arrêt de leur production. L'exemplaire de la zone de Birlad pourrait être daté, à notre avis, au XIIIe siècle ou éventuellement aux XIIIe — XIVe siècles.

2. La petite croix de Fundu Herței (com. Cristinești, dép. de Botoșani) (fig. 1/3) a été coulée en bronze dans un moule bivalve, fait probablement en terre cuite. Pour réaliser cette forme l'artisan a imprimé en terre cuite deux pièces en métal déjà finies. Pour l'avant l'on s'est servi d'une petite croix pectorale datant des XIIIe — XVe siècles avec l'image de la crucifixion, tandis que pour le revers on a utilisé la moitié avec l'image de Mère de Dieu avec l'Enfant Jésus des encolpions russes de type A (fig. 2/3; 3/4). La pièce de Fundu Herței a été probablement exécutée aux XIVe — XVe siècles.

3. La petite croix de Grumezoaia (com. Dimitrie Cantemir, dép. de Vaslui) (fig. 1/2 = 3/1a — b) a été réalisée, de même, par le coulage en bronze dans une forme bivalve. Pour la réalisation du négatif l'artisan a recouru à une petite croix des XIIIe — XVe siècles pour l'avant avec l'image de la crucifixion et à une moitié d'un encolpion russe de type B pour le revers avec l'image de Mère de Dieu avec l'Enfant Jésus. La petite croix a été probablement réalisée, ainsi que celle de Fundu Herței, aux XIVe — XVe siècles.

4. La petite croix encolpion faite d'une mince feuille en argent, possession de la famille Kogălniceanu (fig. 1/1), aurait appartenu à son plus illustre représentant, le grand historien et politicien Mihail Kogălniceanu (1817—1891), mais l'on ne sait d'où et de qui il l'aurait procurée. La décoration de la pièce est réalisée par incisions de lignes très fines. Sur le revers on a figuré la scène de la crucifixion, sur l'avant Sainte Vierge, ainsi que l'indiquent les inscriptions abrégées. Les analogies avec les images qui se trouvent sur d'autres objets rituels paraissent indiquer que l'encolpion ait été réalisé vers les XVIe — XVIIIe siècles.

La rareté des pièces présentées crée de grandes difficultés non seulement quant à leur encadrement chronologique, mais aussi pour la détermination du lieu d'origine. Si l'on peut apprécier, pour ce qui est de la petite croix de la zone de Birlad, d'avoir été réalisée dans les knésats russes, en échange l'établissement du lieu d'origine des autres trois pièces soulève des problèmes difficilement surmontables. Quoique l'opinion selon laquelle ce seraient les artisans russes leurs auteurs paraisse la plus vraisemblable, on ne peut pas ignorer l'hypothèse de leur réalisation dans les régions roumaines, d'après le modèle des pièces de Russie, qui circulaient constamment à l'est des Carpates Orientales.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Petite croix-encolpion en argent du patrimoine de la famille Kogălniceanu (1) et petites croix en bronze découvertes à Grumezoaia (2) et Fundu Herței (3).

Fig. 2. Petites croix-encolpions en bronze provenant de Cindești (1), de la zone de Birlad (2) et de Brăești (3).

Fig. 3. Petites croix en bronze provenant de Grumezoaia (1a — b), de la zone de Birlad (2), de Ibănești (3) et de Belcești (4).

Traduit par MICHAELA SPINEI

³¹ C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (sec. XIV — XIX)*, București, 1968. Cf. și

C. Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Pătina, Iași 1988*, p. 514 și urm.